

АЛЬТРУЇЗМ ЯК АНТРОПОЛОГО-БІОЛОГІЧНА ДЕТЕРМІНАНТА ДОГОВІРНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН

Литвинюк К.О.,
аспірантка

Львівського національного університету імені Івана Франка

Литвинюк К.О. Альтруїзм як антрополого-біологічна детермінанта договірному регулюванню відносин.

Застосування антрополого-соціологізаторського дослідницького підходу, відповідно до якого закономірності виникнення, існування та розвитку права зумовлені виключно соціальним виміром буття людини, фактично залишає поза увагою біологічну природу творця юридичних норм. А така природа, як підтверджують результати численних досліджень поведінки різних суспільних тварин, суттєво впливає на соціальне буття останніх. Тому задля всебічного пізнання цих закономірностей слід застосувати також антрополого-біологізаторський підхід, заснований на визнанні еволюційної природи людини і зумовленості держави та права певними біологічними властивостями людського індивіда. Зазначене сприятиме міждисциплінарним дослідженням і розвитку юридичної науки на їхній основі.

Стаття присвячена окремим проявам біологічної природи людини, а саме альтруїзму як антрополого-біологічній детермінанті договірному регулюванню суспільних відносин. З'ясовані поняття, види цієї детермінанти, охарактеризовані ознаки родинного та взаємного альтруїзму. Обґрунтовано, що останній сприяє поширенню соціальних зв'язків і встановленню норм фізичної поведінки. Продемонстровано залежність між виявом альтруїстичної поведінки, виникненням відносин договірному характеру та їхнім урегулюванням як у тварин, так і в людей. Проведено паралель із психологічною теорією права Л. Петражицького щодо обґрунтування виникнення правовідносин, зокрема, у сфері приватних договорів. Зроблено висновок, що імперативно-атрибутивні емоції у концепції цього теоретика є проявом взаємного альтруїзму. Зауважено, що альтруїстична поведінка спрямована на створення та визнання протонорм, зокрема на виникнення обов'язків і кореспондуючих прав договірному характеру. Тому дослідження окремих проявів альтруїзму у середовищах тварин і людей може бути корисним для поглиблення пізнання витоків правового регулювання.

Ключові слова: альтруїстична поведінка, антрополого-біологізаторський дослідницький підхід, взаємний альтруїзм, родинний альтруїзм, договірне регулювання суспільних відносин.

Lytvyniuk K. Altruism as an anthropological-biological determinant of the contractual regulation of relations.

The application of the anthropological and sociological research approach, according to which the patterns of emergence, existence and development of law are determined exclusively by the social dimension of human existence, actually leaves out of consideration the biological nature of the creator of legal norms. And this nature, as confirmed by the results of numerous studies of the behaviour of various social animals, significantly affects the social existence of the latter. Therefore, for the sake of comprehensive knowledge of these regularities, an anthropological and biological approach (based on the recognition of the evolutionary nature of humans and the conditioning of the state and law by certain biological properties of the human individual) should also be applied. This will contribute to interdisciplinary research and the development of legal science based on them.

The article is devoted to individual manifestations of human biological nature, namely altruism as an anthropological-biological determinant of contractual regulation of social relations. The concepts and types of this determinant are clarified, and the signs of kin and reciprocal altruism are characterized. It is substantiated that the latter contributes to the spread of social ties and the establishment of norms of physical behaviour. The dependence between the manifestation of altruistic behaviour, the emergence of contractual relations and their regulation in both animals and humans has been demonstrated. A parallel is made with the

psychological theory of law of L. Petrażycki regarding the justification of the emergence of legal relations, in particular, in the field of private contracts. It was concluded that imperative-attributive emotions in the concept of this theorist are a manifestation of mutual altruism. It is noted that altruistic behaviour is aimed at the creating and recognising of protonorms, in particular, the emergence of duties and corresponding rights of a contractual nature. Therefore, the study of individual manifestations of altruism in the environments of animals and people can be useful for deepening the knowledge of the origins of legal regulation.

Key words: altruistic behaviour, anthropological and biological research approach, reciprocal altruism, kin altruism, contractual regulation of social relations.

Вступні зауваги. У юридичній науці є багато поглядів на виникнення такого явища як право. Значна її частина заснована на застосуванні соціологізаторського дослідницького підходу, який дозволяє обґрунтувати виникнення права соціальним виміром буття людини. Але невиправдано залишає поза увагою біологічну природу людського індивіда як творця соціальних норм. Французький мислитель Ж.-Ж. Руссо (*Jean-Jacques Rousseau*) зазначив, що «поки ми зовсім не знаємо справжньої людини, марно будемо ми намагатися визначити закон, що нею отриманий, або той закон, який найкраще відповідає її природі. Ми можемо цілком зрозуміло сказати щодо цього закону лиш так: щоб він був законом, потрібно не тільки, щоби воля того, на кого він накладає обов'язок, могла свідомо йому підкоритися, але, крім того, щоб він був природним, потрібно, щоб він говорив голосом самої природи» [1, с. 42]. Вочевидь говорити таким голосом неможливо, не беручи до уваги біологічних аспектів існування та розвитку людської істоти та деяких інших живих організмів, із якими останню поєднує еволюційне минуле.

Тому є потреба у застосуванні поряд із соціологізаторським біологізаторського методологічного підходу, в інтеграції здобутків наук про життя загалом і про людину та право зокрема для вивчення природи і меж правового регулювання. Дослідження у таких науках різних поведінкових феноменів та соціальної регуляції є взаємопов'язаними [2, р. 2072]. Американський теоретик права О.Д. Джонс (*Owen D. Jones*) зауважив, що «як споживачі та застосувальники знань із інших наук, правники повинні відчувати себе зобов'язаними відігравати набагато активнішу роль у сприянні міждисциплінарній інтеграції предметів наук, що мають стосунок до права» [2, р. 2073].

Постановка проблеми та стан її дослідження. Альтруїстична поведінка як еволюційна установка людини є важливим чинником не тільки антропогенезу, але й соціогенезу. Тому тривалий час явище альтруїзму досліджували у соціологічній перспективі концептуалізації моральної реальності (Г. Спенсер (*Herbert Spencer*), О. Конт (*Isidore Marie Auguste François Xavier Comte*), Е. Дюркгейм (*David Émile Durkheim*), Г. Зіммель (*Georg Simmel*), П. Сорокін (*Pitirim Alexandrovich Sorokin*)). Однак відкриття та дослідження теорії еволюції (Ч.Р. Дарвін (*Charles Robert Darwin*), Ж.-Б. Ламарк (*Jean-Baptiste Pierre Antoine de Monet Chevalier de Lamarck*), Р. Чемберс (*Robert Chambers*)) дозволило переосмислити деякі біологічні поведінкові програми людини. Генезис альтруїстичної поведінки як просоціального патерну людини став предметом дослідження біологів-еволюціоністів (В.Д. Гамільтон (*William Donald Hamilton*), Р. Докінз (*Clinton Richard Dawkins*), Р. Тріверс (*Robert Trivers*), В.П. Єфроїмсона, Р. Д. Александер (*Richard D. Alexander*)), етологів (В. Дольник, К. Лоренц (*Konrad Zacharias Lorenz*), Ф. де Вааль (*Franciscus Bernardus Maria (Frans) de Waal*), М.Л. Бутовська), соціобіологів (Д.Дж. Морріс (*Desmond John Morris*), Р. Райт (*Robert Wright*), М. Рідлі (*Matt Ridley*), Ч. Ламзден (*Lumsden Ch. J.*), Е.О. Вільсон (*Edward Osborne Wilson*), Р.М. Сапольскі (*Robert Morris Sapolsky*)).

Відкриття теорії еволюції та інстинктивної природи людини закономірно надало певного «натуралістичного» відтінку деяким дослідженням ХХ ст. у галузі філософської антропології (А. Гелен (*Arnold Gehlen*), Г. Плеснер (*Helmuth Plessner*), А. Портман (*Adolf Portmann*), М. Шелер (*Max Scheler*)).

Суттєвому зближенню наук про людину та її життя і науки про право сприяють дослідження О.Д. Джонса, В. Залуського (*Wojciech Zaluski*), Дж. Шалла (*Jeffrey Schall*), Ф. Шена (*Francis Shen*), М. Грутер (*Margaret Gruter*) й інших. Завдяки даним еволюційної та поведінкової біології, еволюційної психології, етології, нейронауки, генетики, приматології тощо вчені намагаються з'ясувати вплив біологічних регуляторів людини (зокрема, й альтруїзму) як на походження права, так і на механізм правового регулювання. Однак в Україні поки що відсутні приклади монографічних досліджень із застосуванням такої методології до означеної проблематики, незважаючи на поглиблення інтересу до людиноцентричних розвідок серед юристів і філософів (В. Бігун, Д. Гудима, Ю. Лобода, С. Максимов, П. Рабінович, С. Шевцов тощо). Вказане актуалізує розвиток дискурсу щодо еволюційно зумовлених детермінантів правового регулювання.

Антрополого-біологізаторський підхід, який заснований на визнанні еволюційної природи людини та зумовленості держави і права біологічними властивостями людського індивіда [3, с. 47, 215], уможлиблює встановлення зв'язків між біологічним і соціальним у правогенезі, з'ясування того, чи є природні поведінкові механізми людини антецедентом для права як явища.

Метою цієї статті як частини більшого дослідження є виявлення в альтруїзмі деяких проявів біологічної природи людини, які впливають на правове регулювання суспільних відносин.

Поняття та види альтруїзму. Альтруїстична поведінка є важливим фактором еволюції людини й інших тварин. Тому не дивно, що витоки моралі як одного із соціальних регуляторів деякі представники філософії та соціології пов'язували саме з альтруїзмом. Як зазначив американський професор політології Л. Арнхарт (*Larry Arnhart*), «людина має природне моральне почуття, що виникає як спільний продукт емоцій, таких як симпатія та гнів, і моральних принципів, як-от спорідненість і взаємність» [4, р. 7]. Але останні своєю чергою є програмами її еволюційної історії.

Альтруїзм (від лат. *alter* – інший) американський еволюційний біолог і соціобіолог Р. Тріверс визначив як поведінку, що приносить користь іншому організму, на шкоду собі, але така шкода має бути менш значною, ніж надана корисна послуга [5, р. 35]. Біологи-еволюціоністи виділяють два види альтруїзму: родинний і взаємний [6, р. 1390]. Перший різновид стосується лише особин, які пов'язані між собою генетично [7, р. 3]. Тому його прояви (турбота, захист, взаємодопомога) є досить обмеженими. Родинний альтруїзм не вимагає складних когнітивних здібностей і спостерігається у більшості видів тварин.

На відміну від зазначеного виду взаємний альтруїзм не обмежується генетично близькими особами [8]. Р. Тріверс вперше застосував поняття такого альтруїзму у 1971 році для позначення відносин взаємодопомоги, обміну серед генетично неспоріднених особин які надають таку допомогу, очікуючи повернення у майбутньому «альтруїстичної послуги» до її надавача [5, р. 35]. Цей різновид альтруїзму можна охарактеризувати як пряму взаємність: «я надаю послугу тобі, а ти – мені» [9, р. 4]. Інакше кажучи, коли, наприклад, один індивід надає певну послугу іншому, в останнього виникає емоційне бажання вчинити певну, часто еквівалентну, дію щодо першого (цю емоцію Л. Петражицький (*Leon Petrażycki*) свого часу назвав імперативно-атрибутивною і вважав її джерелом права [10, с. 138-139]). У такий спосіб ніби укладається договір.

Чинниками, що сприяють поширенню взаємного альтруїзму, є: велика кількість «альтруїстичних ситуацій» у житті; неодноразова взаємодія людей у межах тієї самої соціальної групи; пара альтруїстів має піддаватись «симетрично альтруїстичним ситуаціям», тобто вони мають зробити приблизно еквівалентні вигоди один одному за приблизно еквівалентних витрат [11, р. 37]. Така пряма взаємність вимагає точного розпізнавання окремих людей і збереження у пам'яті різних соціальних взаємодій, які були у минулому [12, р. 8]. Тому взаємний альтруїзм розвивається як адаптація у відповідній популяції [13, р. 123].

Соціальність має виключне значення для виживання біологічного виду [14, с. 57]. Для такого виживання тобто забезпечення кооперації та співпраці у колективах лише родинного альтруїзму, який поширюється на генетично споріднених осіб, недостатньо. Об'єднання у групи є необхідною умовою для ефективного та надійного пошуку їжі та для захисту від ворогів. Отже, взаємний альтруїзм є саме тим біолого-еволюційним механізмом, який зміг забезпечити соціалізацію нерідних особин. Значення такої прямої взаємності полягає у тому, що вона зменшує витрати на виживання та розширює вид шляхом розподілу ресурсів і створення додаткових джерел існування унаслідок співпраці. Це своєю чергою послаблює, дозволяє зменшити кількість зумовлених конкуренцією насильницьких дій у колективах.

Альтруїзм як умова виникнення відносин договірного характеру у тварин. Античні філософи порівнювали соціальність людей зі співіснуванням тварин. Так, давньоримський політичний діяч республіканського періоду Цицерон (*Marcus Tullius Cicero*) писав, що «дикі тварини створені тільки для себе. Мурахи, бджоли, лелеки роблять дещо для інших, але найсильніше між собою пов'язані люди. За притаманною природою людям властиво збиратися разом, радитись, об'єднуватись» [15, с. 496]. Давньоримський юрист Ульпіан (*Gnaeus Domitius Annius Ulpianus*) у Книзі 1 «Інституцій» визначив, що природне право (*jus naturale*) – це те, якому природа навчила все живе, бо «це право притаманне не тільки людському роду, але й усім тваринам, які народжуються на землі та в морі, і птахам; сюди належить поєднання чоловіка та жінки, яке ми називаємо шлюбом, сюди ж народження дітей, сюди ж виховання; ми бачимо, що тварини, навіть дикі, мають знання цього права» [16, с. 83]. Отже, соціальність й упорядкованість соціальних відносин античні філософи не вважали притаман-

ними виключно людині. Проте лише сучасні досягнення еволюційної біології, етології, соціобіології, приматології, антропології дають можливість зрозуміти взаємний альтруїзм як еволюційну модель поведінки індивіда, що допомагає встановлювати та розвивати соціальні відносини не тільки людям, але й тваринам.

Зауважимо, що приклади взаємного альтруїзму у природі виявилися вельми нечисленними [17, р. 153]. Адже не кожен біологічний вид може забезпечити відповідні умови свого існування (багато-разові взаємодії, здатність розпізнавати інших індивідів і запам'ятовувати інтеракції щодо наданих послуг) [11, р. 1561]. Біологи помітили, що, крім таких еусоціальних видів як бджоли, мурахи чи терміти [18, р. 1291], взаємний альтруїзм можна спостерігати у риб, птахів, кажанів, щурів і приматів [19, р. 2].

Останні еволюційно є найбільш близькими до людей. Тому для з'ясування генези соціальних, зокрема юридичних, норм важливим є дослідження фактів, що підтверджують наявність взаємного альтруїзму насамперед у цих тварин. Вони є соціальними, володіють достатніми інтелектуальними здібностями, щоби запам'ятовувати отримані послуги та розрізняти особин у великих групах [20, р. 59]. Отже, у приматів є такі біологічно зумовлені якості, що уможливають взаємний альтруїзм.

Так, основоположник зоопсихології, американський етолог Р.М. Єркс (*Robert Mearns Yerkes*) зауважив, що шимпанзе «явно може висловлювати відданість і довгий час зберігати вірність, оскільки пам'ятає на гарне ставлення у них дуже добра» [21, с. 396], а американський приматолог К. Пекер (*Craig Packer*) відзначив, що дорослий самець бабуїна частіше приєднується до коаліцій з тими особинами, які своєю чергою здатні допомогти [22, р. 442].

Про існування взаємності у шимпанзе також писав британський журналіст і бізнесмен М. Рідлі: «На відміну від інших мавп, союз у шимпанзе – чітко симетричні відносини. Якщо А. виступає на стороні Б. із тим, щоб захистити його під час нападу або підтримати, коли він починає бійку, Б. пізніше повинен зробити те саме для А., інакше коаліція розпадеться» [23, с. 186]. Також автор навів приклади взаємного альтруїзму серед африканських верветок (карликових зелених мартишок): «Програючи магнітофонний запис із закликami про допомогу в бійці, вчені встановили, що мавпи реагують на заклик охоче, якщо ті, хто кличуть, допомагали їм у минулому. Якщо ж дві мавпи є близькими родичами, реакція другої з них не так сильно залежить від того, чи допомагала їй раніше перша. Тоді як особини, які у родинних стосунках не перебувають, соціальні борги усвідомлюють чітко» [23, с. 81-82].

Нідерландський дослідник поведінки приматів Ф. де Вааль відзначив, що у шимпанзе небажання відповісти послугою на послугу іноді навіть каране. Наприклад, доросла самка допомогла одному з дорослих самців під час його конфлікту із суперником, однак, коли він пізніше відмовився відповісти на її заклик про допомогу, вона повернулася і вдарила його [24, с. 182].

Радянський генетик В. Єфроїмсон вказував, що «вже у стадних тварин такий тип альтруїзму як взаємодопомога поширюється за межі родини та охоплює стадо, однак відсутність такого почуття взаємодопомоги у членів цієї спільноти прирікає її на швидке вимирання. Адже у багатьох видів тварин тільки стадо, а не пара батьків здатне одночасно повідомляти про небезпеку, захищати дитинчат і здобувати для них їжу» [25].

Наведене дозволяє виснувати, що прояви взаємного альтруїзму, зокрема у різних видів приматів, спрямовані на створення певного правила поведінки у відносинах двох або більше особин. Допомога однієї з них іншій зумовлює очікування в майбутньому аналогічної підтримки від того, хто її отримав раніше. У таких відносинах відбувається формування певної соціальної норми, дотримання якої контролюють «надавачі послуги». Порушення цього правила призводить або до застосування певного символічного покарання, або до уникнення контактів із порушником.

Поширення означеної соціальної поведінки допомагає групам тварин захищатись від хижаків, здобувати достатньо їжі, турбуватись про потомство та членів групи. Це уможливує збереження її стійкості та тенденцію до збільшення. Тому еволюційна установка на взаємний альтруїзм сприяє поширенню соціальних зв'язків і створенню соціальних норм, зокрема у приматів. Факт біологічної близькості останніх із людиною дозволяє припускати еволюційне походження різних видів альтруїзму у людському суспільстві, а також відповідно і біологічні корені правового регулювання.

Альтруїзм як умова виникнення договірних відносин у людей. Шотландський філософ-етик та економіст А. Сміт (*Adam Smith*) зауважив, що людина має схильність до договору, бартеру й обміну [26, р. 11]. Він стверджував, що джерело нашої чутливості до страждань сторонніх людей є у нашій здатності уявно ставати на їхнє місце, у здатності, яка дає нам можливість уявляти собі те, що вони відчувають, і мати ті ж відчуття [27, с. 32]. Така здатність є також ознакою взаємного альтруїзму.

Англійський філософ Т. Гоббс, описуючи четвертий природний закон (*lex naturalis* – винайдене розумом загальне правило, яке найкраще гарантує безпеку людини [28, с. 155]), теж розмірковував над взаємністю як певним відчуттям, що лежить в основі договірних відносин, зокрема дарування: «... ніхто нічого не дає без наміру отримати благодії себе. По суті дар – діяння добровільне, а метою всіх добровільних діянь людини є отримання блага для себе. І якщо люди побачать себе обманутими в цьому, то зникнуть всі підстави для благовоління чи довіри, а відтак зникне всіляка взаємодопомога, не буде примирення між людьми, й вони, таким чином, будуть і далі залишатися у стані війни, що суперечить першому й основному природному закону, який заповідає людям прагнути миру» [28, с. 172]. У такому сенсі взаємний альтруїзм можна розглядати як певний природний закон. Його дотримання є вітальним для людських асоціацій і не допускає повернення до стану «війни всіх проти всіх». Відсутність взаємного альтруїзму породжує невпевненість, недовіру, яка у концепції Т. Гоббса є однією з причин, що змушують людей нападати одне на одного заради власної безпеки [28, с. 152].

Певну паралель ідей англійського філософа про взаємність можна провести із ідеями Л. Петражицького щодо виникнення усіх договорів і відповідних правовідносин із імперативно-атрибутивних емоцій. На його думку, правові зобов'язання мають ту особливість, що людина закріплює за іншими власне уявлення про їхнє виконання: «І ось емоції, що лежать в основі наших правових обов'язків щодо інших, належать до розряду зовнішніх, в умовному сенсі, тих, що надходять, імпульсів. Якщо ми приписуємо собі обов'язок доставити щось, наприклад, певну суму коштів, комусь як щось від нас належне, то відповідні моторні імпульси переживаються... саме як екстраактивні стосовно до нас емоції, як зовнішньо (авторитетну) вимогу від нас вчинити щось для іншого [10, с. 64-65].

З огляду на вказане психологічні правові обов'язки мають імперативний, примусовий характер і подібні у цьому до емоцій, зумовлених зверненнями у вимогливому тоні. Імперативність такої норми-обов'язку, її правовий характер визначають не держава, не релігія і не «загальна воля», а особливості людської психіки. За змістом поглядів Л. Петражицького, людина під впливом емоцій схильна проєктувати на інших свої переконання з приводу того, як слід діяти у певній ситуації [10, с. 138-139]. Тому можна стверджувати, що джерелом таких проєкцій є взаємність у відносинах, заснована на очікуванні певної зустрічної поведінки, або, інакше кажучи, взаємний альтруїзм.

Укоріненість різних форм моральної та соціальної поведінки, а також відповідних звичаїв й інститутів в інстинктивній сфері людського буття один із засновників німецької школи філософської антропології А. Гелен (*Arnold Gehlen*) проілюстрував на прикладі інстинкту взаємності – вродженої схильності людини діяти з урахуванням інтересів Іншого [29, р. 92]. Вимоги щодо дотримання умов укладених договорів, визнання Іншого рівним собі від природи філософ характеризував як ідеальні вираження вродженої схильності людини до взаємності, як такі імперативи свідомості, що покликані відновити недостатню дієвість природних інстинктів людини [29, р. 47-52]. Норми права, що зобов'язують відшкодувати збитки, завдані потерпілому, умови товарообміну, звичаї кровної помсти, шлюбні відносини, релігійні обряди та свята – все це за А. Геленом є типами інституціоналізації інстинкту взаємності [30, с. 92-93].

На думку філософа, з розвитком суспільства набуває поширення турботливе й уважне ставлення до дітей (моральна поведінка людини, що корениться в її інстинктивному бутті) [31, с. 94]. «Всередині роду такі об'єднуючі сили, як взаємна симпатія, прихильне ставлення, миролюбність і готовність до взаємодопомоги мали достатні біологічні підстави і з огляду на це – важливу вітальну цінність. Згодом разом із розширенням масштабів спілкування, зростанням міжнародних контактів і поширенням раціоналістичного світосприйняття ці настрої, цей сімейний етос відривається від умов свого початкового існування – кровноспорідненого середовища – і поступово поширюється доти, поки нарешті у наш час не охоплює все людство» [31, с. 95]. Зауважимо, що таке поширення загалом відображає розвиток поведінки людини від родинного до взаємного альтруїзму.

Висновки. Участь людини у суспільному житті пов'язана із реалізацією, зокрема, еволюційно зумовлених моделей поведінки. Однією з них є альтруїзм. Він є засобом соціалізації та солідаризації не тільки людей, але й так званих соціальних тварин у межах родової організації і поза нею. Крім того, альтруїстична поведінка спрямована на створення та визнання протонорм, зокрема на виникнення обов'язків і кореспондуючих прав договірною характеру. Тому дослідження окремих проявів альтруїзму у середовищах тварин і людей дозволяє поглибити пізнання витоків правового регулювання.

Список використаних джерел:

1. Руссо Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми / пер. Хаютина А.Д. *Трактаты* / отв. ред. Манфред А.З. Москва: Наука, 1969. С. 31–108.
2. Owen D.J. On the Nature of Norms: Biology, Morality, and the Disruption of Order. *Michigan Law Review*. V. 98. Issue 6. 2000. P. 2072–2103.
3. Гудима Д. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 20. Львів: Край, 2009. 292 с.
4. Larry A. Darwinian Natural Right: The Biological Ethics Of Human Nature. New York: State University of New York Press, 1998. 332 p.
5. Trivers R. The Evolution of Reciprocal Altruism. *Quarterly Review of Biology*. 1971. Vol. 46. Issue 1. P. 35–57. URL: <http://www.jstor.org/stable/2822435> (accessed: 2 May 2023).
6. Axelrod R.M., Hamilton W. D. The Evolution of Cooperation. *Science, New Series*. 1981. V. 211. Issue 4489. P. 1390–1396.
7. West-Eberhard M.J. The Evolution of Social Behavior by Kin Selection. *The Quarterly Review of Biology*. V. 50. Issue 1. 1975. P. 1–33.
8. Okasha S. Biological altruism. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. July 21, 2013. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/altruism-biological/> (accessed: 2 May 2023).
9. Krams I. Reciprocal Altruism (Middle-Level Theory in Evolutionary Psychology). DOI 10.1007/978-3-319-16999-6_3598-1.
10. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: в 2 т. Санкт-Петербург: Слово, 1907. Т. 1. 308 с.
11. Nowak M.A. Five Rules for the Evolution of Cooperation. *Science*. 2006. Vol. 314. Issue 5805. P. 1560–1563. DOI: 10.1126/science.1133755.
12. Nowak M.A. Sigmund K. Evolution of indirect reciprocity. P. 1–16. URL: <http://pure.iiasa.ac.at/id/eprint/7763/1/IR-05-079.pdf> (accessed: 2 May 2023).
13. MacKinnon K.C., Fuentes A. Primates, Niche Construction, and Social Complexity: The Roles of Social Cooperation and Altruism. P. 121-144 in *Origins of Altruism and Cooperation* / ed. by Sussman R. W., Cloninger C. R. Springer New York Dordrecht Heidelberg London, 2011. 456 p. DOI 10.1007/978-1-4419-9520-9.
14. Фридман Э.П. Приматы. Москва: Наука, 1979. 273 с.
15. Цицерон. De finibus bonorum et malorum (О пределах добра и зла). *Антология мировой философии. В 4-х томах*. Москва: Мысль, 1969. Т. 1. С. 496-497.
16. Дигесты Юстиниана / пер. с лат. / отв. ред. Л.Л. Кофанов. Москва: Статут, 2002. 584 с.
17. Yamamoto S., Tanaka M. How Did Altruism And Reciprocity Evolve in Humans? Perspectives From Experiments on Chimpanzees (Pan Troglodytes). *Interaction Studies*. 2009. Vol. 10:2. P. 150–182. DOI 10.1075/is.10.2.04yam.
18. Nowak Martin A., Sigmund K. Evolution of indirect reciprocity. *Nature*. 2005. Vol 437|27. P. 1291–1298. URL: <http://pure.iiasa.ac.at/id/eprint/7763/1/IR-05-079.pdf> (accessed: 2 May 2023). DOI:10.1038/nature04131.
19. Krams I. Reciprocal Altruism (Middle-Level Theory in Evolutionary Psychology). *Encyclopedia of evolutionary psychological Science*. 2016. P. 1–10. DOI 10.1007/978-3-319-16999-6_3598-1.
20. Aureli F., Schino G. Reciprocal Altruism in Primates: Partner Choice, Cognition, and Emotions. *Advances in the Study of Behavior*. 2009. Vol. 39. P. 45-69. DOI: 10.1016/S0065-3454(09)39002-6.
21. Гудолл Д. Шимпанзе в природе: поведение. Москва: Мир, 1992. 670 с.
22. Packer C. Reciprocal Altruism in Papio Anubis. *Nature*. 1977. Vol. 265. Issue 5593. P. 441-443. DOI: 10.1038/265441a0.
23. Ридли М. Происхождение альтруизма и добродетели: От инстинктов к сотрудничеству. Москва: Эксмо, 2013. 336 с.
24. Вааль де Ф. Политика у шимпанзе. Власть и секс у приматов. Москва: Высшая школа экономики (Государственный Университет), 2016. 204 с.
25. Эфроимсон В.П. Родословная альтруизма (этика с позиций эволюционной генетики человека). *Новый мир*. 1971. № 10. URL: <http://www.evolbiol.ru/document/940> (дата звернення: 2 травня 2023).

26. Smith A. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, Volume II*. Chicago: University of Chicago Press, 1977. URL: https://www.researchgate.net/publication/31729988_An_Inquiry_into_the_Nature_and_Causes_of_the_Wealth_of_Nations_Volume_II DOI: 10.7208/chicago/9780226763750.001.0001.
27. Смит А. Теория нравственных чувств. Москва: Республика, 1997. 351 с.
28. Гоббс Т. *Левіафан* / пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2000. 606 с.
29. Gehlen A. *Moral und Nurmoral. Eine pluralistische Ethik*. Bonn, 1970.
30. Григорьян Б. *Философская антропология: Критический очерк*. Москва: Мысль, 1982. 188 с.
31. *Новейший философский словарь* / ред. Грицанов А.А. Минск: Изд. В.М. Скакун, 1998. 704 с.